

חנן אשל ורועי פורת

מערות המפלט מתקופת מרד בר-כוכבא

קובץ שני

מרכז יסלזון לחקר תולדות ישראל לאור האפיגרפיה

החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה

Hanan Eshel and Roi Porat

Refuge Caves of the Bar Kokhba Revolt

Second Volume

Israel Exploration Society

Jeselsohn Epigraphic Center
of Jewish History

השרידים הארכיאולוגיים ממערות התאנים

רועי פורת, חנן אשל, אורי דוידוביץ' ועמוס פורומקין

מערות התאנים הן שלוש מערות קשות לגישה, הנמצאות במדרגת סלע במצוק ההעתקים, כקילומטר וחצי מדרום לערוץ נחל קדם (איורים 1-2).¹ שתי המערות הדרומיות (מס' 160א ו-160ב) נמצאות מצידו ערוץ קטן (ואדי סלמן) הצונח במפלים גבוהים במצוק ההעתקים ובמרחק כ-70 מ' זו מזו (נ"צ מרכזי: 18661/10093, גובה 114 מ' מעל-פני-הים). המערה השלישית (מס' 160ד) נמצאת כ-160 מ' מצפון למערה המרכזית (מס' 160א) בגובה דומה, וכ-50 מ' מדרום לסדק תלול היורד לכיוון דרום-מזרח (איור 3). שלוש המערות, שפתחיהן פונים מזרחה לכיוון ים-המלח, הן במפלס אחד, בבסיס תצורת שבטה. המערות התפתחו מהמסה קארסטית תחת מי-תהום, לאורך מערכת סידוק ובמישור שיכוב עיקרי שבין גיר ודולומיט. התמוטטויות מאסיביות התרחשו בשלוש המערות, כפי הנראה קודם לפעילות האנושית בהן, ומפולות אבנים גדולות נפוצות בחללים השונים. נתיב הגישה הרגלי לאזור המערות יורד בתלילות מראש מצוק ההעתקים, כ-150 מ' מדרום לערוץ ואדי סלמן, ועובר על שלוחה דמוית סכין ובערוץ קטן ('מסבת תינה'), אל הקצה הדרומי של מדרגת הסלע, שבה פעורים פתחי המערות (איור 4). לא נמצאה גישה מי-המלח אל מערות התאנים.

תיאור המערות

המערה המרכזית (מס' 160א) היא מערה גדולה בעלת פתח גדול באופן יחסי (2.5 × 5 מ', איור 5), שני חדרים מרווחים (שטחם 7 × 10, 5 × 10 מ') ומחילה צדדית שבה חדרונים נוספים (כ-17 מ' אורכה וגובהה הממוצע 1 מ'). בחללי המערה העיקריים התרחשו התמוטטויות מאסיביות וקרקעיתם כוסתה בגושי אבן גדולים. במערה זו נערכו חפירות שוד מקיפות (איור 6).

במערה הדרומית (מס' 160ב) אירעה בעבר הגאולוגי התמוטטות מאסיבית, שהביאה

1 המערות נקראות בערבית 'מע'רת מר-מסאנה' כשם הרמה הטופוגרפית שמדרום לנחל קדם, כמו-כן הן נקראות "מסבת תינה" כשם הערוץ היורד מדרום למערות. בראש ערוץ זה מצאנו שני פרטים של עץ תאנה; פרט נוסף תלוי מעל צנר גדול (מס' 160ג), המצוי במרכז מכלול המערות. בשל נדירותם באזור הצענו לקרא למכלול המערות 'מערות התאנים'. בסיוור במקום עם פרופ' אבי שמידע התברר כי העצים הללו הם פליטי תרבות, ונדונה האפשרות כי מציאותם הנדירה של עצי התאנה באזור זה היא תוצאה של פעילותם של הפליטים במערות הסמוכות בתקופת מרד בר-כוכבא, שהביאו תאנים למערות. יש לציין כי בשרידים הבוטניים מימי בר-כוכבא אשר נמצאו על-ידינו במערות הרומח (כסלו ושמוחני, לעיל), נמצאו 56 אגוזיות של תאנים. פרטים נוספים של עצי תאנה מצויים בראש המפל הגדול של נחל קדם (מרקוס, 1986, 39, 49) ובמעלה נחל זה. מערה 160ג, שלא מתוארת במאמר זה, היא מערה קטנה שלא נמצאו בה שרידים ארכיאולוגיים, אלא שרידי משקעים אגמיים המעידים על אגם שנקווה בבקע ים המלח קודם לאגם הלשון, ראו Lisker et al., in press.

לקריסת גושי סלע גדולים מהתקרה על קרקעית המערה ולמילוי עיקר חלל המערה במפולות. למערה זו שני פתחים בשני מפלסים שנוצרו בעקבות קריסה במערה. הפתח הראשון פונה מזרחה והכניסה דרכו מובילה אל מפלס המערה העליון ומצריכה זחילה מעל גושי סלע נפולים. הפתח השני פונה לכיוון צפון ומצוי במרחק כ-30 מ' מצפון לראשון, סמוך לבסיס המפל של הערוץ הסמוך. זהו פתח גדול המוביל למחילה צרה ונמוכה המתפתלת בין אבני מפולת ונמשכת אל מפלסה התחתון של המערה, המכוסה שכבה עבה של גללים של שפני סלע. בחלקה הדרומי של המערה נמצא חדר קטן, שניתן להגיע אליו דרך שני המפלסים, ובמרכז המערה נמצא פיר צר המקשר בין המפלסים (איור 7).

איור 1: מפת איתור של מערות התאנים

המערה הצפונית (מס' 160ד) היא הארוכה שבין מערות המכלול (אורכה הכולל כ-105 מ'), ולה שלושה פתחים, הנמצאים בגובה דומה (איור 8). הפתחים מתחברים בתוך המערה לרשת של מחילות רחבות, קצתן גבוהות, המקשרות בין האולמות. שלושת הפתחים, שמרחקם כ-10-15 מ' זה מזה, פונים לכיוון צפון-מזרח, לעבר שלוחת מצוק הבולטת למזרח, ועל כן הם נסתרים ביותר. תקרת מערה זו אופקית לרוב, עם מישורי השיכוב של הסלע, ומפולות אבנים גדולות נפוצות בה. גם במערה זו נערכו חפירות שוד, שהותירו ערמות עפר ובורות אחדים.

ממצאי הסקר

במהלך הסקר במערות התאנים נמצאו חרסים וממצאים אחרים בקרקעית המערה המרכזית (מס' 160א) ובשפכי-העפר מחוץ לה.² זמנם של עיקר הממצאים הוא התקופה הרומית הקדומה, אל-נכון מסופו של מרד בר-כוכבא, ומיעוטם מהתקופה הכלכוליתית. בלוח 1 מפורטים כלי החרס שנמצאו במערות התאנים. שלושה סירי בישול בעלי שפה משולשת נמצאו במערות; כלי מס' 1 ו-2 הם סירי בישול שיש להם מקבילות ממערת סלע (עמית ואשל, תשנ"ט, 191, לוח 1: 9, 17), כלי מס' 3 הוא סיר בישול שיש לו מקבילה ממערת האימה (Aharoni, 1961, 160, fig 10:9). כלי מס' 4 הוא פך בעל שפה קרדומית מקופלת החוצה, פך דומה נמצא במערת סלע (עמית ואשל, תשנ"ט, 193, לוח 2: 25). כלי מס' 5 הוא קנקן בעל שפה משוכה החוצה, כלי מס' 6 הוא קנקן בעל שפה זקופה מחורצת מעט. לקנקנים הללו יש מקבילות במערת סלע (עמית ואשל, תשנ"ט, 194, לוח 3: 44 ו-37) ובעין-ערוב (Tsafrir & Zissu, 2002, 21, fig.13:20,7).

2 המערות נסקרו על-ידינו במספר ביקורים משנת 2002; בסקר השתתפו: ס' ליסקר, ג' דנון, ר' צבר, א' אביחי, א' אתר, א' חופש, א' ג'רבי, ז' צור וא' רז.

איור 2: צילום אוויר אלכסוני של מצוק העתקים באזור מערות התאנים

איור 3: פתחי מערות התאנים, מבט לכיוון דרום מערב

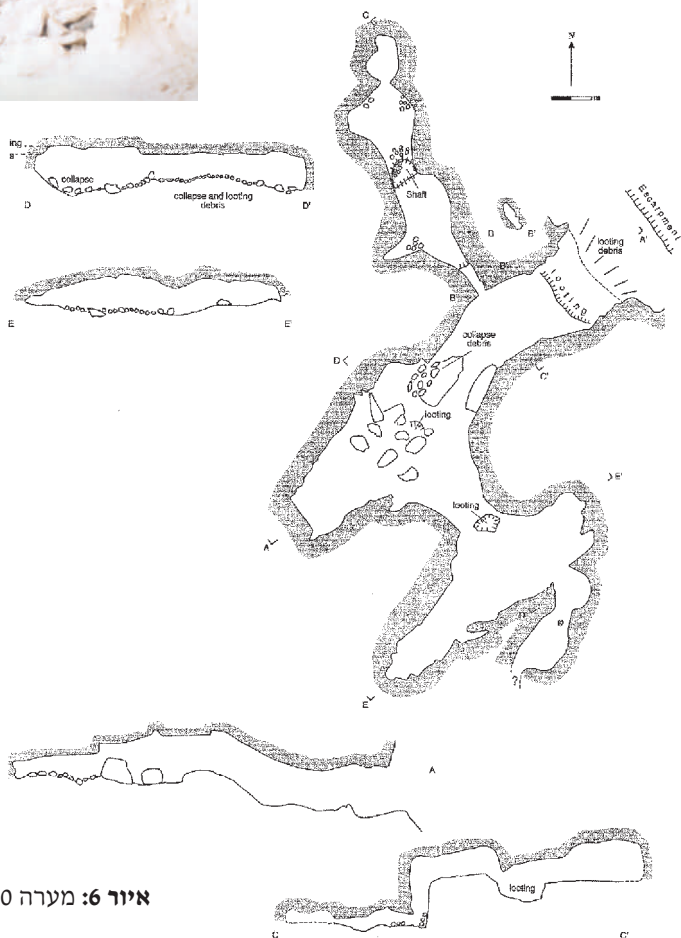

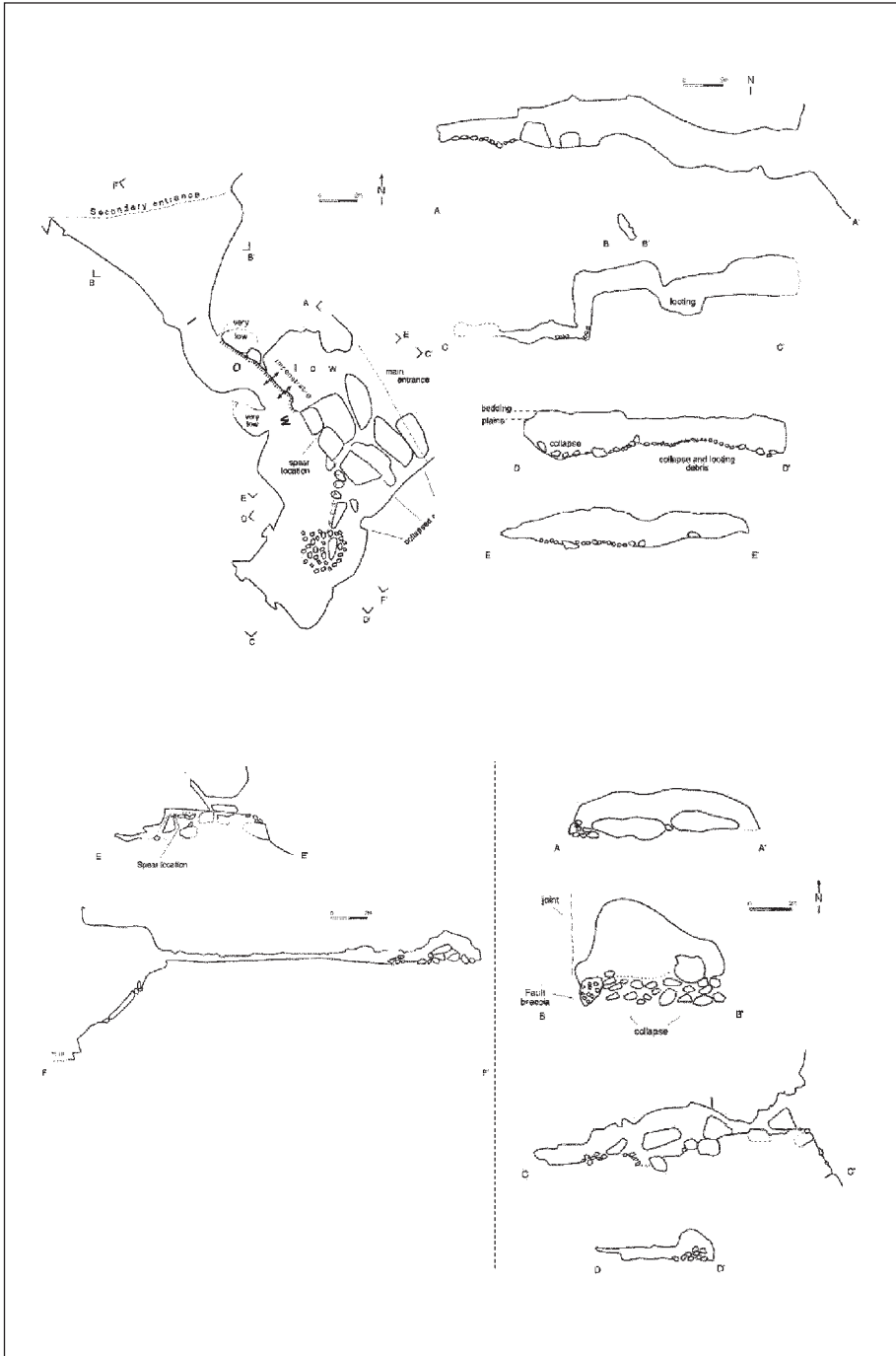
איור 4: הירידה למערות התאנים

איור 5: פתח המערה המרכזית של מערות התאנים

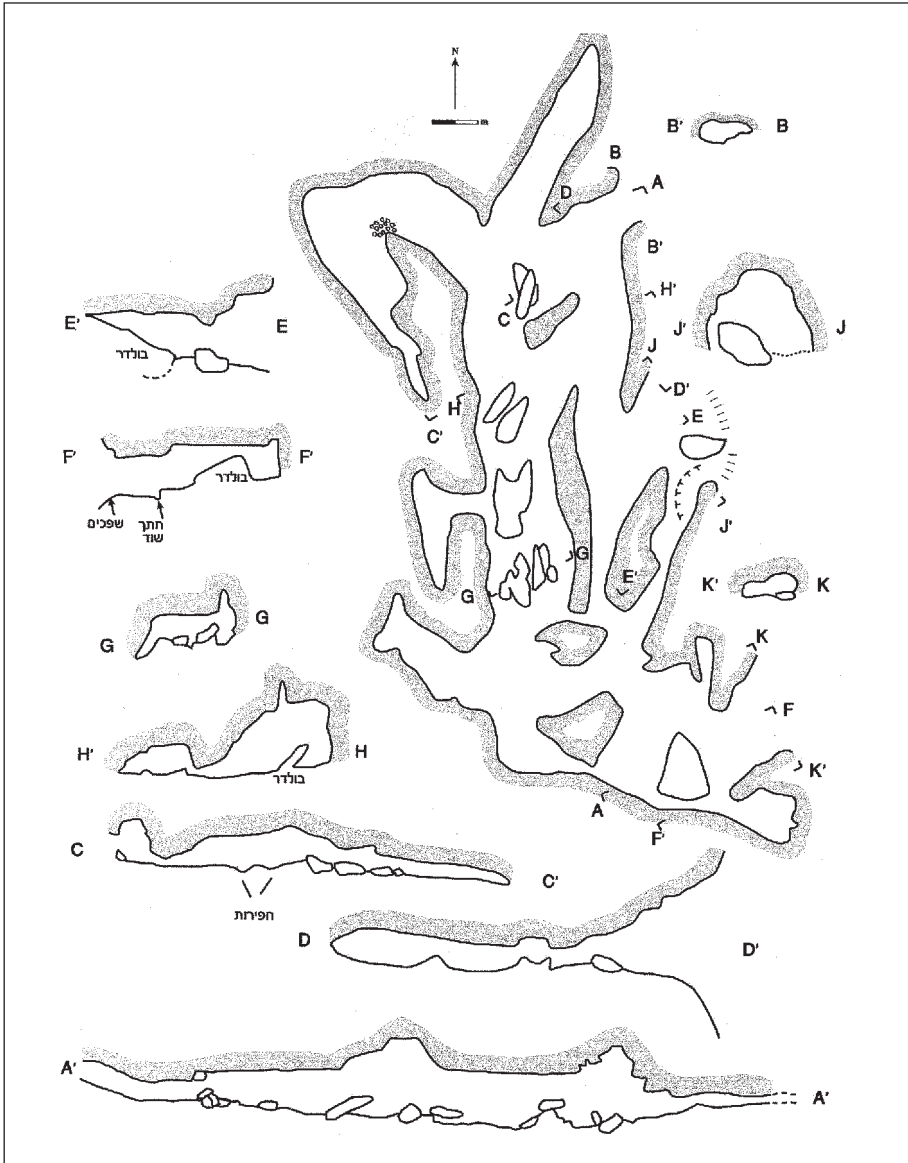

איור 6: מערה 160א – תוכנית וחתכים

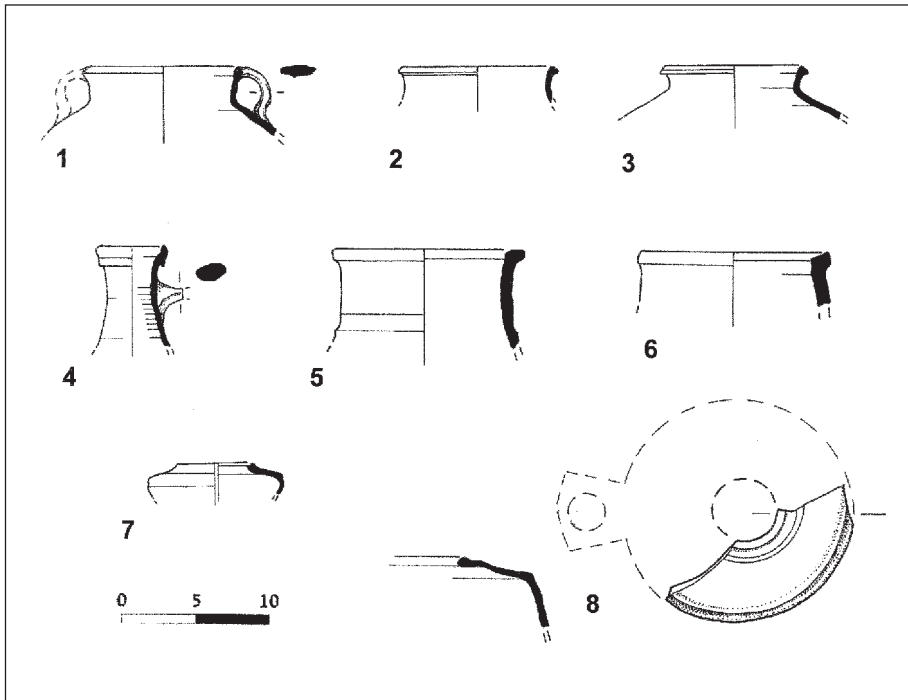
איור 7: מערה 160 – תוכנית וחתיכים

איור 8: מערה 160 – תוכנית וחתכים

במערה נמצאו שני שברי נרות (מס' 7 ו-8) השייכים לטיפוס הנרות בעלי החרטום המקורצף (המכונים 'נרות הרודיאניים'). נרות מטיפוס זה נמצאו במכלולים של מערות המפלט מתקופת מרד בר-כוכבא, בין השאר במערות ואדי מורבעאת (de-Vaux, 1961), במערת הבריכה בנחל דוד (אביגד, תשכ"ב, 150:19-20), ובמערת המטמון בנחל משמר (בר-אדון, תשכ"א, 38, מס' 7). כמו-כן נמצאו במערה המרכזית שני שברי גוף של

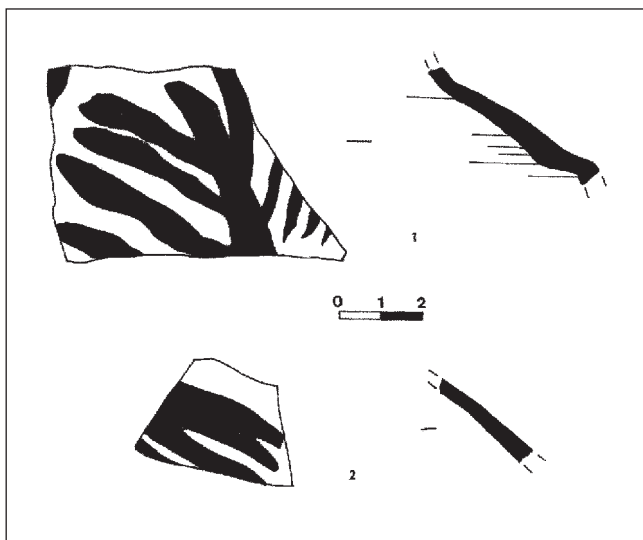

לוח 1: כלי החרס ממערות התאנים

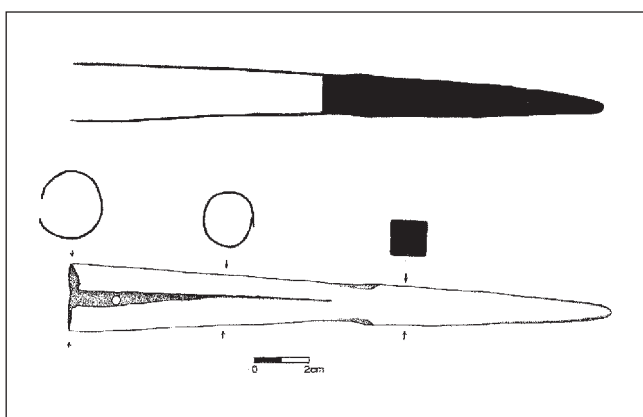
טבלה 1: תיאור כלי החרס ממערות התאנים המוצגים בלוח 1

מס'	הכלי	תיאור
1	סיר בישול	טיין חום-אדמדם, ליבה אפורה
2	סיר בישול	טיין חום-אדמדם, ליבה אפורה
3	סיר בישול	טיין חום-כתום
4	פך	טיין כתום, גריסים לבנים
5	קנקן	טיין חום, ליבה אפורה
6	קנקן	טיין חום, ליבה אפורה
7	נר	טיין חום-אדמדם
8	נר	טיין חום-אדמדם

פך, שעוטר בציורים בצבע שחור (לוח 2). על שברי הפך ישנם עיטורים בדגם צמחי. פך דומה התגלה במערת אביאור (אשל וזיסו, תשנ"ט, 124, 125). במערה הדרומית (מס' 160ב), בסדק צר בין גושי הסלע הסמוך למעבר שבין מפלסי המערה, התגלתה חנית שלמה מן התקופה הרומית הקדומה (איורים 9-10 ולוח 3). החנית נמצאה כשבסיסה תקוע בשכבת הגללים שברצפת המערה וראשה מופנה כלפי מעלה. החנית לא נפגעה במפולת, ודומה שהתמוטטות במערה אירעה לפני מרד בר-כוכבא.

לוח 2: שברי פך מצויר
ממערות התאנים

לוח 3: ראש החנית
ממערות התאנים

החנית מורכבת משני חלקים: מוט עץ שאורכו כמטר אחד, וראש חנית שאורכו כ-20 ס"מ (איורים 9, 10). בחלק האחורי של ראש החנית יש פותה שלתוכה הוכנס מוט החנית. החלק הקדמי של ראש החנית עשוי כחוד מאורך בעל חתך מרובע. ראש החנית היה במקורו ראש חץ שנורה מקטפולטה, כלומר ממכונת ירייה כבדה. כ-100 ראשי חץ זהים שנורו מקטפולטות נמצאו בגמלא (שיאון ויבור, תשס"א, 30, 31), וכ-15 ראשי חץ מטירפוס זה נמצאו ביודפת (Aviam, 2002, 128; וראו שטיבל, בספר זה).

בלוח 4 מוצגים חפצי הברזל שנמצאו במערות התאנים. פריט מס' 1 הוא שרשרת ברזל שנמצאה בפתח הגבוה של המערה הדרומית; לשני קצותיה של השרשרת מחוברים פינים מפצילים (איור 11). אורכה של השרשרת 25.2 ס"מ, ולה ארבעה חוליות, שצורתן כצורת הספרה 8. אורך הפין המפציל הגדול הוא 8.9 ס"מ, ואורך הפין המפציל הקטן הוא

איור 9: צילום של החנית ממערות התאנים

איור 10: ראש החנית ממערות התאנים

6.5 ס"מ (אחד מקצותיו שבור). חוליות שרשרת דומות התגלו במצדה (שטיבל, בע"פ) ובמערות צבר שליד עין-גדי (להלן). פריטים מס' 2 ו-3 הם מסמרים של סנדל מסומר, הנפוצים במערות המפלט (ראו: אשל, תשנ"ט; בורדוביץ, תשס"א). פריט מס' 4 הוא מסמר פשוט, אף הוא כנראה של סנדל. פריט מס' 5 הוא מחט מברזל בעלת חוד מעוקל, ששימשה לאריגה (48 מ"מ אורכה). מחטים דומות ששימשו לאריגה נמצאו במערות ואדי מורבעאת (7, pl. XIII no. 7, Benoit et al., 1961), במערות הרומח (לעיל), במערת המקווה בנחל הרדוף (ליבנה, 1960, 186), במערת הגולגלות (12) בנחל צאליים³ וכן במערה V/59 שבמצוקי רכס הקרנטל (אהרנשטם, תשס"ב, 101 איור 13 מס' 13).

שתי פיסות קטנות של חפצי עור נמצאו במערת התאנים המרכזית (לוח 5). האחת היא פיסה מסוליית סנדל (2 × 3.5 ס"מ בעובי 3.5 מ"מ), שבשוליה מצויים שישה נקבים מפולשים ובשלושה מהם שרדו רצועות עור (או גיד) אשר חיברו בין שכבות הסוליה. סנדלי עוד שאינם מסומרים נמצאו במערות מפלט רבות (ראו: ידן, תשכ"ג, 173-176; פורת,

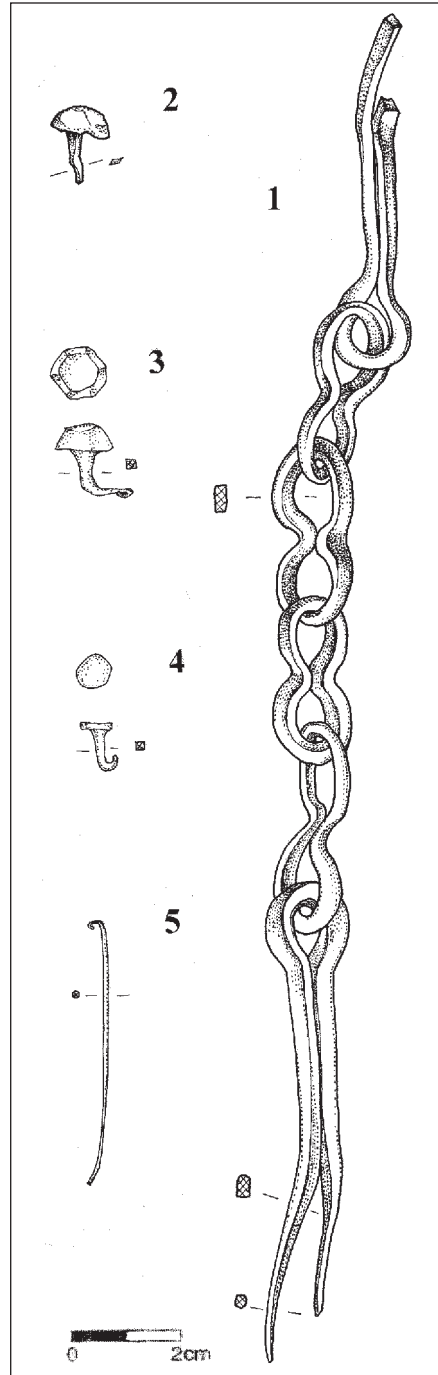
3 הממצאים ממערות נחל צאליים שהתגלו במהלך החפירות שניהל יוחנן אהרוני בשנת 1960 (אהרוני, תשכ"א), נמצאים במחסני המכון לארכיאולוגיה באוניברסיטה העברית בירושלים, ואנו מקווים שהם יפורסמו בעתיד.

איור 11: שרשרת הברזל ממערות התאנים

2006, 112-113; וכן המאמר על מערות צבר להלן). פיסת העור השנייה (לוח 5: 2) היא חלקה הפינתי של יריעת עור מרובעת (עובייה מ"מ אחד ושטחה המרבי 19×26 מ"מ). כמו-כן נמצאו במערות התאנים כמה פיסות של אריגים וחבלים.

במערה הצפונית נמצאה פיסת עץ מלבנית, מעובדת, השייכת לכלי או לרהיט עץ (כ- 0.5×1.0 ס"מ). העץ שממנו נעשה החפץ זוהה על-ידי נילי ליפשיץ (2007/א) כעץ אשל (*Tamarix*) הגדל באזור ים-המלח. ליפשיץ (2007/ב) זיהתה פריטי עץ נוספים ממערה זו: עץ מעובד משיטה סלילנית; עץ מעובד, כנראה חלק מקערה, שנעשה מברוש מצוי; וכן ענף בלתי מעובד של שיזף מצוי שנמצא במערה 160.

לוח 4: חפצי המתכת ממערות התאנים

סיכום

הממצאים מהתקופה הרומית הקדומה שהתגלו במערות התאנים, מיקומן של המערות, גודלן וקשיי הגישה אליהן, כל אלה מעידים לדעתנו כי בסופו של מרד בר-כוכבא הגיעו אליהן פליטים יהודים. זאת על-אף שלא נמצאו במערות אלו מטבעות שהוטבעו מחדש על-ידי המורדים, או ממצא מובהק מימי מרד בר-כוכבא. סביר להניח שמוצא הפליטים שישבו במערות אלו בסופו של המרד הוא הכפר עין-גדי, הנמצא קילומטרים ספורים מזרחה להן. על-סמך המיעוט היחסי של החרסים שהתגלו והיעדרם של עצמות אדם וציוד יקר ערך, אנו מניחים כי האנשים שמצאו מקלט במערות אלו עזבו אותן בשלום ולקחו איתם חלק ניכר מהכלים שהביאו למערות.⁴

יש להניח שעיקר הפעילות במערות התאנים בתקופת בר-כוכבא התקיימה במערה המרכזית המרווחת, שבה יכלו לשבת עשרות בודדות של פליטים. בשל התנאים הפיזיים הקשים שימשה כנראה המערה הדרומית להסתרת ציוד בלבד, כפי שמעידה החנית. במערה זו לא נמצאה כל עדות לשהות ממושכת ואף לא לחפירות שוד. יש להניח שראש החנית שנמצא במערות התאנים, נאסף על-ידי לוחם יהודי לאחר שנורה ממכונת ירייה רומית במהלך אחד הקרבות. לוחם זה השתמש בראש החץ שנורה מהקטפולטה הרומית, על-מנת להרכיב לעצמו חנית מאולתרת.

רשימת מקורות

אביגד נ', תשכ"ב;

"מחנה א' – נחל דוד", **ידיעות**, כו, עמ' 143-158.

אשל ח', תשנ"ט;

"סנדלים מסומרים במקורות היהודיים והממצא ממערות המפלט", ח' אשל וד' עמית, **מערות המפלט מתקופת מרד בר-כוכבא**, תל-אביב, עמ' 225-231.

4 דבר זה עולה בקנה אחד עם העובדה שבאזור המערות לא נמצאה כל עדות לפעילות צבאית רומית; אך יש לתת את הדעת למבנה שהתגלה על-ידי בר-אדון (תשל"ב, 143, אתר 200) בראש המצוק שמעל מערות התאנים. במפת הסקר סימן אותו בר-אדון כמצד צבאי, אך אנו זיהינו בנקודה זו מבנה דל בלבד, ולא נמצאו חרסים בסביבתו. יש לציין כי בשל מגבלות הסקר וחפירות השוד שנערכו במערה יש להסתייג מלסמוך על היעדר ממצא. חפירה ארכיאולוגית במערה עשויה לאשש או לפסול את ההנחה הזו.

- אשל ח' וזיסו ב', תשנ"ט;
 "ממצאים מתקופת מרד בר-כוכבא ממערות כתף יריחו", ח' אשל וד' עמית, **מערות המפלט מתקופת מרד בר-כוכבא**, תל-אביב, עמ' 113-151.
 בורדוביץ י', תשס"א;
סנדלים מסומרים בממצא הארכיאולוגי ובמקורות ההיסטוריים, עבודת גמר, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן.
 בר-אדון פ' תשכ"א;
 "מחנה ג", **ידיעות**, כה, עמ' 34-48.
 בר-אדון פ', תשל"ב;
 "הסקר במדבר יהודה ובקעת יריחו", מ' כוכבי (עורך), **יהודה שומרון וגולן – סקר ארכיאולוגי בשנת תשכ"ח**, ירושלים, עמ' 91-149.
 ליפשיץ נ', 2007/א;
 "חפצי עץ ממערות", **מחקרים דנרוארכיאולוגיים: 450**, המכון לארכיאולוגיה, המעבדות הבוטניות, אוניברסיטת תל-אביב, 1.2.2007.
 ליפשיץ נ', 2007/ב;
 "עצים ממערות הרומח, מערת התאנים ומערת עשהאל", **מחקרים דנרוארכיאולוגיים: 476**, המכון לארכיאולוגיה, המעבדות הבוטניות, אוניברסיטת תל-אביב, 31.10.2007.
 מרקוס מ', 1986;
מדבר יהודה הצפוני – סקר נוף ומסלולי טיול, ירושלים.
 עמית ד' ואשל ח' תשנ"ט;
 "ממצאים מתקופת מרד בר-כוכבא ממערות סלע", ח' אשל וד' עמית, **מערות המפלט מתקופת מרד בר-כוכבא**, תל-אביב, עמ' 189-204.
 פטריך י', תשמ"ו;
 "החפירות במערת אל-מציה שבנחל דרגות עליון", **נקרות צורים**, 13, עמ' 76-87.
 שיאון ד' ויבור צ', תשס"א;
 "גמלא – ישן וחדש", **קדמוניות**, לד, עמ' 2-33.

Aviam M., 2002;

"Yodefah/Jotapata: the Archaeology of the First Battle", A.M. Berlin & J.A. Overman (eds.), *The First Jewish Revolt: Archaeology, History and Ideology*, London & New York, pp. 121-133.

Lister S., Porat R. & Frumkin A., in press;

"Late Neogene rift Valley fill sediments Preserved in caves of the Dead Sea Fault Escarpment (Israel): Palaeogeographic and morphotectonic implications", *Sedimentology*.

de-Vaux R. 1961;

"Archéologie", P. Benoit, J.T. Milik & R. de-Vaux (eds.), *Le Grottes de Murabba'at*, (DJD, 2), Oxford, pp. 3-63.